

військових академій. – М.: ВПА, 1991. – С. 46–60.; 4. Основи военной психологии и педагогики / Под ред. А.В. Барабанщикова. – М.: Воениздат, 1981. – 210 с. 5. Указ Президента України “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України” від 9 грудня 2005 року № 1862-25м/2005 “Про Державну програму розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки”.

УДК 355/359(477) (091)

О.М. Лойко

Львівський військовий орден Червоної Зірки
інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Національного університету “Львівська політехніка”

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВІЙСЬКА УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

© Лойко О.М., 2006

Проаналізовано нормативно-правову базу будівництва сучасного українського війська. Розглянуто умови реформування сучасного українського війська та перспективи його розвитку. Розкрито актуальні проблеми створення сучасного професійного війська України. Окреслено пріоритетні дії держави для подальшого переходу на сучасну професійну армію України.

The normative-legal base of building of the modern Ukrainian Armed Forces has been analysed in the article. The author has considered the circumstances of reformation of the modern Ukrainian Armed Forces and prospects of its development. The article has exposed acute problems which had arisen up on the way of creation of the modern professional Ukrainian Armed Forces. Also it has outlined the priority steps of the state for subsequent transition to the modern professional Ukrainian Armed Forces.

Останнє десятиріччя минулого століття і початок ХХІ століття характеризуються як період інтенсивного реформування збройних сил держав світу, і передусім тих, що протягом тривалого часу протистояли у складі двох антагоністичних блоків – НАТО на чолі із США і Варшавського договору під егідою СРСР.

Фактичне завершення доби “холодної війни” спочатку майже автоматично призвело до масштабного скорочення військових витрат і, як наслідок, зменшення чисельності збройних сил, що було спричинено зміною геостратегічних, економічних і політичних обставин. Між тим, усвідомлення військово-політичним керівництвом окремих держав можливості втрати їх збройними силами сформованого за довгі роки потенціалу протидії реальним і евентуальним загрозам зумовило необхідність пошуку таких шляхів реформування національної армії, які в умовах тотального скорочення не призвели б до зниження можливостей військової потуги.

На перших етапах військового будівництва керівництво Збройними силами України для захисту й збереження своєї військової системи намагалося якомога довше зберігати стару структуру власної армії та її інфраструктуру. Наслідки цього виявилися відразу. Намагання утримати масивні і застарілі структури у часи динаміки соціальних змін та економічного занепаду за результатами виявилися катастрофічними. Ресурси на військові потреби поступово вичерпувалися. Це, своєю чергою, призводило до швидкого зниження рівня військової підготовки та рівня життя військовослужбовців усіх категорій.

Вплив цих проблем в Україні відчули на собі першими в особовому в складі строкової служби, рівень бойової підготовки та якість життя якого стрімко знизилася. Тому молодь не бажала служити в армії. Система загального призову на військову службу занепадала. В армійських лавах перебувала тільки частка юнаків відповідної вікової категорії. Передбачені законодавством

звільнення від служби, неефективність роботи військкоматів з призовниками, доволі складні демографічні та соціальні чинники призвели до того, що діти заможних батьків і освічені юнаки ухилялися від служби в армії рядовими та сержантами.

Серед першочергових завдань стосовно формування незалежності української держави особливе місце належить створенню її оборонної системи. Нагальна потреба в цьому зумовлена світовим досвідом, який переконливо доводить, що військова сила залишається й на сьогодні одним з найважливіших інструментів державної політики.

Незважаючи на гуманну спрямованість політики України, яка, передусім, надає перевагу мирним механізмам розв'язування міждержавних суперечностей, практика міжнародного життя твердить, що їх ефективність значною мірою залежить також і від наявності в арсеналі держави потужного військового потенціалу, тобто національних збройних сил.

Формування вітчизняного війська в Україні було надзвичайно складним з огляду різних причин. Із виникненням суверенної держави українська військово-політична еліта орієнтувалася на створення потужних збройних сил, які за чисельністю особового складу й потенціалу озброєнь переважали б армії як країн, що межують з Україною (за винятком Російської Федерації), так і розвинутих європейських держав. Тому, вже у першій Военній доктрині України (1993 рік), армія мала бути готовою до "... організації ефективної оборони сухопутних і морських кордонів на всіх напрямках і забезпечення повітряно-космічної оборони..." [1, с. 7].

Відповідно до затвердженої Доктрини, молода українська держава розпочала створення національного війська, технічне оснащення якого здійснювалося, переважно, за рахунок озброєнь і військової техніки, набутих у спадщину від СРСР.

На військове будівництво істотно впливала відмова України від третього в світі (після США і Росії) ракетно-ядерного потенціалу. Ця зброя була ліквідована. Варто відзначити, що цей факт тепер не має вже лише позитивного схвалення у багатьох політиків та фахівців військової справи. Залишалися й чинними зобов'язання згідно з Договором про звичайні озброєння в Європі. Обсяги скорочення озброєнь були безпрецедентними. Скороченню підлягали: 136 пускових установок із балістичними ракетами, 44 стратегічних бомбардувальники, 1972 танки, 1577 бойових броньованих машин, 560 бойових літаків тощо. В цих умовах передчасно було планувати ще більше скорочення озброєнь, скажімо, вдвічі, порівняно з вимогами цього договору [2, с. 136].

Проте головною проблемою будівництва української армії на початковому етапі її створення була відсутність науково обґрунтованої державної програми у цій сфері. Якісно новий етап модернізації національного війська розпочався із затвердженням Президентом України у 1997 році Державної програми будівництва та розвитку Збройних сил України на період до 2005 року.

Основну увагу цього документа зосереджено на посиленні питомої ваги бойових з'єднань і частин за рахунок оптимізації паритетності між ними та структурами забезпечення. З'єднання та частини забезпечення, які не мали чітко окреслених функцій і завдань на мирний час, підлягали розформуванню.

На створення сучасного українського війська дуже впливає необхідність кардинального скорочення кількості особового складу Збройних сил України. Хоча протягом останніх років військово-політичне керівництво нашої держави розробило пакет програм щодо структурних реформ Збройних сил. На практиці ж вони зводилися до спроб консервації радянської структури та її можливостей. Але Україна не може безгосподарно витратити існуючі ресурси на збереження структури армії вчорашнього дня, сподіваючись на оптимізм фінансування. Натомість, вона покликана зосередитися на створенні нової структури сил, чисельності командування та штабів, яка відповідала б майбутнім потребам безпеки. Намагання зберегти те, що практично віджило, виснажувало сили й ресурси держави та спрямовувало організаційні зусилля, переважно, на проблемах поточного моменту. Тому скорочення чисельності Збройних сил, їх бойового складу – це вимога часу, об'єктивна спонука до дій. Цим шляхом рухаються до конкретики реформ практично всі країни світу.

Протягом 1997–2000 рр. у Збройних силах України було проведено майже 10 тис. організаційних заходів у контексті скорочення, переформування, передислокації та створення деяких нових

з'єднань, військових частин та установ. Оптимізація структури військ спричинила необхідність перегляду загальної чисельності Збройних сил (у 1997 році вона становила 400 тис. осіб). Постановою Верховної Ради України від 22 грудня 1998 року за № 327 – XIV вона визначалася так: 310 тис. військовослужбовців і 90 тис. працівників Збройних сил України. У період з 1998 року по 2000 рік було скорочено 127 тис. осіб [3, с. 4–5]. Тільки протягом 1998 року з лав Збройних сил було звільнено 56 932 осіб, із них – 39 тис. військовослужбовців [4, с. 3].

Подальше будівництво Збройних сил України потребує уважного коригування Державної програми 1997 року. Після копіткої й наполегливої роботи представників законодавчої і виконавчої влади, авторитетних науково-дослідних центрів держави Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних сил України своїм Указом від 28 липня 2000 року затвердив “Державну програму реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 року” [5]. У документі глави держави предметніше визначено функції українського війська, окреслено значення і місце видів Збройних сил, оперативних командувань, родів військ і спеціальних військ, а також декларуються серйозні зміни в структурах війська, пропонується поступовий перехід до професійної армії. Цей документ надав процесу військового будівництва цілеспрямованішого характеру, чітко окреслив його пріоритетні напрямки та завдання, а головне гармонізував в єдиний комплекс будівництво Збройних сил із загальним процесом державотворення.

У Державній програмі доволі значна увага приділяється подальшій оптимізації чисельності Збройних сил. Це багатоаспектний процес, суть якого не зводиться тільки до зменшення їхньої чисельності. Вона полягає у компетентній реорганізації та вдосконаленні всього комплексу організаційно-штатних і функціональних елементів. Згідно з Програмою, до кінця 2005 року загальну чисельність Збройних сил України планувалося довести до 375 тис. осіб, із яких до 295 тис. мають бути військовослужбовці. Крім того, передбачалася заміна 22 тис. посад військовослужбовців за штатним розкладом цивільними працівниками ЗСУ [5, с. 6].

7 грудня 2000 року Верховна Рада України законодавчо закріпила запланований Законом України “Про чисельність Збройних сил України на 2000–2005 роки” кількісний склад українського війська. Першу статтю парламентського рішення викладено так: “Затвердити чисельність Збройних сил України за станом на: 30 грудня 2000 року – 30 грудня 2001 року – у кількості 400 000 чоловік, у тому числі 310 000 військовослужбовців; 30 грудня 2002 року – у кількості 394 750, у тому числі 307 500 військовослужбовців; 30 грудня 2003 року – у кількості 390 000 чоловік, у тому числі 305 000 військовослужбовців; 30 грудня 2004 року – у кількості 382 500 чоловік, у тому числі 300 000 військовослужбовців; 30 грудня 2005 року – у кількості 375 000 чоловік, у тому числі 295 000 військовослужбовців” [6, с. 91].

Згідно з Програмою тільки у 2002 році вже розформовано 215 військових організацій (у 2001 р. – 172). Зокрема, управлінь армій – 1 (43-тя Рaketна армія), управлінь дивізій – 2 (у 2001 р. – 2), бригад (полків) – 17 (у 2001р – 12), арсеналів, складів (баз) – 14 (у 2001р – 2). Чисельність особового складу зменшилася на 10 тис. штатних посад, з яких 2710 – офіцерські [7, с. 3; 8].

У вересні 2003 року Державна комісія з питань реформування і розвитку Збройних сил України, інших військових формувань, озброєння та військової техніки, що функціонує при Кабінеті Міністрів України, ініціювала подальше скорочення чисельності вітчизняної армії. Запропоновано довести чисельність Збройних сил до кінця 2005 року до 200 тис. осіб, з яких 160 тис. є військовослужбовцями. Рішення Комісії підтримало керівництво Ради національної безпеки і оборони України. Згодом воно було затверджено відповідним Указом Президента України. З метою його виконання, на активізацію заходів військової реформи, досягнення реальності планів реформування Міністерство оборони України розробило “План скорочення Збройних сил на 2004 – 2005 роки” [9, с. 4; 10, с. 2].

19 лютого 2004 року Міністр оборони України Є. Марчук оприлюднив у Верховній Раді України проект Закону України “Про зміну структури і чисельності Збройних сил України та інші заходи, пов’язані з їх реформуванням”, який було запропоновано на розгляд парламентом Кабінетом Міністрів України, як одним із суб’єктів законодавчої ініціативи. Закон передбачав сприяння не тільки модернізації структур українського війська, вдосконаленню системи комплек-

тування, переоснащення озброєнням, а й забезпечення безумовного виконання державою своїх зобов'язань з огляду соціального та правового захисту військовослужбовців і членів їх сімей.

Згідно з цим законопроектом, скороченню підлягало 35 400 штатних посад офіцерів (у 2004 році – 17 700, у 2005 році – 17 700), 27 88 прапорщиків (у 2004 році 17 000, у 2005 році – 10 800) і 49 500 цивільних осіб (у 2004 році – 29 500, у 2005 році – 20 000). Конкретна кількість звільнених із Збройних сил офіцерів, прапорщиків і цивільних осіб за два роки планувалася в обсязі 104 690 осіб. Проект Закону передбачав такі витрати на заходи адаптації та працевлаштування військовослужбовців, звільнених у запас: 80,5 млн. грн., зокрема: у 2004 році – 40,6 млн. грн.; у 2005 році – 39,8 млн. грн. Фінансування вихідних допомог під час звільнення військовослужбовців і виплат, пов'язаних зі звільненням працівників, планувалися у розмірі 765,9 млн. грн., зокрема: у 2004 році – 397,8 млн. грн.; у 2005 році – 368 млн. грн. Окрім того, на виплату компенсацій військовослужбовцям за невикористане речове майно передбачалося виділити майже 30 млн. грн. [11, с. 3].

18 травня 2004 року на розгляд Верховної Ради України до другого читання надійшов проект Закону України про реформування Збройних сил. Щоправда, під іншою назвою, а саме – “Про зміну структури і чисельності Збройних сил України у зв'язку з їх реформуванням та державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби, і членів їх сімей”. На суть положень законопроекту це не вплинуло. Наголосимо, що ухвалений 19 лютого у першому читанні документ не розглядався через відсутність офіційного подання Президента України як Верховного Головнокомандувача Збройними силами України, який відповідно до Закону України “Про Збройні сили України” повинен офіційно визначити чисельність української армії. А Верховна Рада її законодавчо імплементувати. Як з'ясувалося 18 травня, Президент України вніс не подання про зміну чисельності Збройних сил, а лише проект закону про внесення змін до Закону України “Про чисельність Збройних сил на 2000–2005 роки”. Саме це не дало змогу в одному документі врахувати всі аспекти армійської реформи. Тобто Президент України запропонував вирішити чисельність війська окремим Законом. Але оскільки у проекті про реформування йдеться й про зміну загальної структури української армії у зв'язку з переходом на тривидову структуру і розглядаються питання державних гарантій соціального захисту військовослужбовців, котрі звільняються зі служби у зв'язку з реформуванням Збройних сил України, виникла необхідність ухвалення, а радше, внесення змін одразу до деяких чинних законодавчих актів.

Президент запропонував затвердити чисельність Збройних сил України на 30 грудня 2004 року у кількості до 285 тисяч осіб, зокрема 210 тисяч військовослужбовців. Відтак було передбачено скоротити чисельність армії на 70 тисяч осіб. Ця пропозиція цілком відповідала статті 2 законопроекту про реформування ЗСУ. З цієї кількості посад 20 тисяч посад були вакантними, 5 тисяч військовослужбовців на той час перейшли в штат Міністерства транспорту, у Державну спеціальну службу транспорту, що трансформовано у невійськову структуру. Також у 2004 році було заплановано скоротити призов до армії на 14 тис. осіб і на 2 тис. місць прийом у військові навчальні заклади. Окрім того, глава держави запропонував не визначати чисельність армії на наступний рік, а розглянути це питання під час опрацювання бюджету із додатковим вивченням ситуації у сфері оборони [12, с. 1].

Парламентський комітет з питань національної безпеки і оборони України погодився з пропозицією Президента України і запропонував дати йому час для приведення у відповідність нормативної документації з огляду відпрацювання всіх питань новацій. У зв'язку з цим конкретику військової реформи було відкладено.

3 червня 2004 року парламент схвалив лише законопроект про перехід Збройних сил України на тривидову структуру (під час об'єднання Військово-Повітряних сил і Військ протиповітряної оборони підлягатимуть скороченню 17 тис. військовослужбовців). Було відкладено законопроекти про зміну чисельності Збройних сил і щодо державних гарантій соціального захисту військовослужбовців, котрі звільняються.

На думку голови парламентського Комітету з питань національної безпеки і оборони Г. Крючкова, яку він оприлюднив відразу після засідання сесії Верховної Ради України, “...частина депутатського корпусу, певні політичні сили використовують питання скорочення Збройних Сил у

політиканських, популістських цілях. Зрозуміло, будь-яке скорочення, і не лише в армії, не є популярним заходом. Ось вони і виставляють себе захисниками військовослужбовців, висловлюють стурбованість обороноздатністю України... Хоча вболівати за армію треба по-іншому. Що казати, коли за всі роки українська армія не отримала жодного виду чи системи озброєння, коли армія одягнена в одну польову форму...” [13, с. 2].

15 червня 2004 року на черговому засіданні сесії Верховної Ради України депутати знову не підтримали законопроект про чисельність Збройних сил, внесений у парламент Президентом України. На думку Міністра оборони України Є. Марчука, яку він висловив безпосередньо у сесійному залі, народні депутати фактично заблокували реформування, не даючи Міністерству оборони можливості його здійснювати. Певна чисельність українського війська за Законом від 2000 року не дозволяє військовому відомству її оптимізувати. На цьому засіданні (у другому читанні) був підтриманий Закон “Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються зі служби в зв’язку з реформуванням Збройних сил України, та членів їхніх сімей”. Окрім того, Верховна Рада також ухвалила Закон, спрямований на посилення соціального захисту та підвищення пенсійного забезпечення осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів, військовослужбовців надстрокової служби та служби за контрактом [14, с. 2].

Аргументованіше прокоментував колізії, що виникли навколо відмови Верховної Ради України розглядати зміни до Закону України “Про чисельність Збройних Сил на 2000–2005 роки”, Міністр оборони України Є. Марчук через засоби масової інформації.

Керівник військового відомства нашої держави наголосив, що негативне голосування щодо внесеного Президентом України законопроекту про скорочення чисельності Збройних сил до 2005 року означає, що військова реформа в Україні практично призупиняється. Міністерство оборони змушене проводити за старим графіком скорочення призову військовослужбовців строкової служби, оскільки у зв’язку із реформуванням чисельності у 2004 році планувалося скоротити призов на 14 тис. осіб. Також передбачалося переглянути у бік зменшення набір курсантів до військових навчальних закладів. Виникла проблема і з об’єднанням двох видів Збройних сил – Військ Протиповітряної оборони та Військово-Повітряних сил, хоча відповідний Закон парламент підтримав. Під час об’єднання двох видів української армії йшлося про уніфікацію дублюючих структур і скорочення на 40% витрат на їх утримання. У зв’язку з тим, що скорочення не було затверджено парламентом, усе залишилося по-старому. Реформа Збройних сил та скорочення чисельності взаємопов’язані. Реформа передбачає зміну структури Збройних сил, зменшення кількості частин, які давно вже втратили бойову готовність тощо. Немудро, неекономічно, нераціонально утримувати такі структури, які Збройними силами окрім клопотів і великих витрат нічого не приносять. За результатами 2004 року реформа українського війська передбачала вивільнення з бюджету 440 млн. грн. Однак результат депутатського голосування означає, що цих заощаджень не буде. “Заморожування” чисельності Збройних сил також означає консервацію інших негативних і навіть небезпечних явищ [15, с. 1].

22 червня 2004 року Верховна рада України все-таки затвердила внесення змін до Закону України “Про чисельність Збройних сил України на 2000–2005 роки”, подані Президентом України та підтримані Комітетом Верховної Ради з питань національної безпеки і оборони. У законопроекті про реформування ЗСУ, ухваленому в першому читанні ще в лютому 2004 року, пропонувалося визначити чисельність українського війська на 30 грудня 2005 року в обсязі 200 тис. осіб, зокрема 160 тисяч військовослужбовців. Для цього необхідно було скоротити 155 тис. осіб (80 тис. – у 2004 році та 75 тис. – у 2005 році). Інша редакція Закону про чисельність української армії стосується статті 1, а саме п’ятого абзацу, який тепер викладено так: “30 грудня 2004 року – у кількості до 285 000 чоловік, у тому числі 210 000 військовослужбовців” [16, с. 9]. Раніше в Законі було – “у кількості 382 500 чоловік, у тому числі 300 000 військовослужбовців” [17, с. 90].

Отже, військову реформу таки було розблоковано. Затвердження документа дало Міністерству оборони України важелі, щоб розпочати військову реформу у запланованому обсязі.

Скорочення бойового та чисельного складу військ, у поєднанні із зростанням валового національного продукту в нашій державі, зберігає надію, що нарешті з’явиться більше механізмів і

розумних кроків, щоб гідно фінансувати військові потреби. Гармонізація цих заходів дасть шанс Україні здійснити рішучий перехід від кількісних до якісних показників реформування та функціонування вітчизняної армії. Внаслідок цього українське військо буде менш чисельним, мілітаризованим, зате його загальна якість стане кращою.

Оптимізацію кількісних показників Збройних сил України до кінця 2005 року передбачено здійснити за рахунок ліквідації військових організацій, що практично вичерпали бойові можливості, з яких вилучається озброєння і військова техніка, а також переглядається кадровий потенціал з'єднань, частин і установ забезпечення та обслуговування. За рахунок цього у складі Збройних сил України поволі збільшиться питома вага з'єднань і частин постійної готовності, а це конструктивно сприятиме нівелюванню структурної розбалансованості української армії. Крім того, внаслідок скорочення зайвих структур компонентів буде нагода з користю вивільнити фінансові потоки та спрямувати їх ресурс на посилення бойової підготовки військ, проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, закупівлю високотехнологічного озброєння та військової техніки [18, с. 157].

Відповідно до нового законодавства, особи, котрі звільнилися з військової служби і потребують покращання житлових умов, протягом трьох років після звільнення забезпечуються житловими приміщеннями, або мають право на одержання кредитів на індивідуальне будівництво чи придбання житла з погашенням їх за рахунок коштів Державного бюджету України.

Це бодай основні положення Закону. Натомість він регламентує ширий спектр питань соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із військової служби у зв'язку з реформуванням українського війська. Ухвалення Закону свідчить про те, що під час створення професійного війська людина у погонах стала центром реформування.

Отже, Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права проголосила, що оборона країни залишається турботою всього народу, а відтак – будівництво її Збройних сил стає найважливішою державною справою.

Проблематичність у вирішенні цього питання визначається станом сучасного війська. Це – скорочення чисельності і структурна перебудова, відсутність забезпечення модерними зразками озброєння та військової техніки, недостатність фінансування, що призвело загострення ситуації щодо забезпечення життєдіяльності Збройних сил, згортання оперативної і бойової підготовки. Існуюча система управління не відповідає оперативним завданням, соціально-правове забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей наразі вирішується вкрай повільно. Внаслідок цього престиж військової служби знизився до критичного стану, стагнула система військово-патріотичного виховання, законодавча база з питань оборони потребує подальшого вдосконалення відповідно до сучасних потреб Збройних сил України.

Отже, як висновок, варто зазначити, що будівництво вітчизняної армії на сьогодні здійснюється відповідно до затвердженої Президентом України Державної програми реформування та розвитку Збройних сил України. В її основу закладено перехід від кількісних до якісних параметрів, що визначають боєздатність і боєготовність військ, удосконалення організаційно-штатної структури, системи комплектування і підготовки військовослужбовців, динаміки військової освіти і воєнно-наукової діяльності.

Однак розвиток Збройних сил України гальмується проблемним станом вітчизняної економіки, недостатнім фінансуванням потреб національної оборони, практичним незавантаженням підприємств оборонної промисловості, загостренням соціальних проблем у війську, незавершеністю створення відповідної правової бази.

Військово-політичне керівництво держави зосередило свою увагу на будівництві мобільних, збалансованих, оптимальних за чисельністю, добре озброєних, професійно підготовлених, всебічно забезпечених і, водночас, не обтяжливих для держави Збройних сил України, здатних забезпечити недоторканість кордонів України, дати відсіч еventуальному агресору, з урахуванням формування певних тривожних тенденцій у розвитку сучасного геополітичного стану, які створюють загрозу безпеці України. При цьому пріоритетними напрямками в будівництві української армії вважаються: вдосконалення системи управління військами; своєчасна підготовка військових кадрів для діяль-

ності у нових організаційно-штатних структурах; використання сучасних та перспективних зразків і систем озброєння та військової техніки; вирішення проблем соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей; створення умов щодо забезпечення сучасного стану комплектування Збройних Сил України.

Обраний Україною курс на євроатлантичну інтеграцію, її наміри брати активну участь у європейській політиці безпеки та оборони, інтенсивне використання нових технологій в управлінні військами, оснащенні Збройних сил озброєнням і військовою технікою, сучасний стан та існування актуальних проблем в оборонній сфері нашої країни вимагає нагального прискореного реформування Збройних сил України.

1. *Воєнна доктрина України // Законодавчі акти України з питань військової сфери.* – К.: Міністерство оборони України, 1994. – № 8. – С. 3–10. 2. Горбулін В.В. *Оборонне будівництво в Україні: проблемні питання розвитку ОПК і підходи до їх вирішення // Стратегічна панорама.* – 2001. – № 1–2. – С. 135–148. 3. *Державна програма будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року* // *Військо України.* – 2000. – № 11–12. – Вклейка. – С. 4–10. 4. *Затинайко О. Реформування Збройних Сил триватиме за планом. Кошти на це виділено // Народна армія.* – 2004. – 2 квітня. – № 62. – С. 1,3. 5. *Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року // Народна армія.* – 2000. – 13 жовтня (№ 188–190). – С. 3–7. 6. *Закон України “Про чисельність Збройних Сил України на 2000 – 2005 роки” // Відомості Верховної Ради України.* – 2001. – 26 січня (№ 4). – С. 90–91. 7. *Тимчук Д. Черговий щабель у справі реформ // Народна армія.* – 2003. – 12 лютого (№ 27). – С. 1, 3. 8. *Прес-служба МО України. Збройні Сили України: здобутки, проблеми, перспективи // Військо України.* – 2003. – № 1–2. – С. 3. 9. *Прес-служба МО України // Народна армія.* – 2003. – 13 листопада. – № 208. – С. 1–2. 10. *Гаврилюк В. Військова реформа має бути закріплена на законодавчому рівні // Народна армія.* – 2004. – 24 березня (№ 55). – С. 1, 4. 11. *Маначинский А. Армия меньше – расходы больше // Независимое военное обозрение.* – 2004. – 19–25 марта (№ 10). – 3 с. 12. *Романов О. Глава держави обґрунтовує пропозицію щодо чисельності війська // Народна армія.* – 2004. – 22 травня (№ 95). – С. 1. 13. *Драпак Р. “Вболівати за армію ...” // Народна армія.* – 2004. – 5 червня (№ 104). – С. 1–2. 14. *Дмитрієв В. Закон прийняли, а реформування війська – заблокували? // Народна армія.* – 2004. – 17 червня (№ 112). – С. 1–2. 15. *Марчук Є. “Ми продовжимо боротьбу!” // Народна армія.* – 2004. – 18 червня (№ 113). – С. 1–2. 16. *Закон України про внесення змін до Закону України “Про чисельність Збройних Сил України на 2000–2005 роки” // Урядовий кур’єр.* – 2004. – 8 липня (№ 126). – С. 9. 17. *Закон України “Про чисельність Збройних Сил України на 2000 – 2005 роки” // Відомості Верховної Ради України.* – 2001. – 26 січня (№ 4). – С. 90–91. 18. *Шкідченко В. Основні засади воєнної політики. Напрями та шляхи реформування і розвитку Збройних Сил України // Стратегічна панорама.* – 2003. – № 1. – С. 153–161